

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 316.485.26

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.26>

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ¹

Бадер Антон,

доктор політичних наук, професор,
директор Навчально-наукового
інституту соціальних і гуманітарних наук
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID: 0000-0002-3670-5753

Вовк Світлана,

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і міжнародних відносин
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID: 0000-0002-6171-4782

У статті зазначено, що сучасна війна четвертого покоління суттєво відрізняється від бінарної, тринітарної й тотальної війн. Підкреслено, що її наслідки вказаного виду збройного насилля не є настільки очевидними, як у війнах попередньої формації. Наголошено, що без установлення та деталізації цих наслідків неможливо організувати ефективну оборону, у тому числі від психологічного впливу супротивника, що сьогодні є актуальним завданням для нашої держави. Зауважено, що, деталізуючи політико-економічний, соціальний та психологічний вплив сучасної війни, обов'язково слід враховувати закономірності функціонування світ-системи загалом. Констатовано, що основними глобальними наслідками тридцятирічних світових війн за гегемонію є встановлення нового лідера та перебудова під його інтереси міжнародної системи. Указано, що остання з подібних війн (1914–1945 рр.) призвела до того, що економічне зростання провідних країн перестало залежати від наявності колоній, тобто від прямого доступу до ресурсної бази.

У роботі акцентовано увагу на тому, що основним завданням воєн сучасності стає повне підпорядкування агресору політичної системи опонента, а не захоплення національних багатств, ресурсів чи територій. Зроблено висновок, що наслідком подібного протистояння є колосальна, а інколи повна руйнація промисловості й інфраструктури та численні навмисні жертви серед цивільного населення. Наголошено, що виключення зі світового політичного процесу війни як механізму прямого протистояння між країнами центру та напівпериферії поступово сформувало стійке переконання, ілюзію, що війна – це явище екстраординарне, не характерне для цивілізованих країн. На основі поданого матеріалу констатовано, що основний об'єкт війни сьогодні є свідомість супротивника, а тіло стає тільки засобом. Зазначено, що у більшості випадків знищується стільки людей, скільки потрібно, щоб ті, які залишилися в живих, засвоїли так званий «урок». Відповідно зауважено, що психологічний чинник та інформаційний вплив стали основою сучасної війни.

Ключові слова: вплив збройного насилля на громадян та суспільство, сучасна війна, політико-економічні, соціальні, психологічні наслідки.

Bader Anton, Vovk Svitlana. Political, economic, social and psychological consequences of modern war: formulation of the problem

The article states that the modern war of the fourth is significantly different from binary, trinitarian and total war. It is emphasized that the consequences of this type of armed violence are not as obvious as in the wars of the previous formation. It was emphasized that without establishing and detailing these consequences, it is impossible to organize an effective defense, including against the psychological influence of the enemy, which is currently an urgent task for our state. It is noted that when detailing the political-economic, social and psychological impact of the modern war, it is necessary to take into account the regularities of the functioning of the world-system as a whole. It has been established that the main global consequence of the thirty-year world wars for hegemony is the establishment of a new leader and the restructuring of the international system for his interests. It is indicated that the last of such wars (1914 – 1945)

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/002.

led to the fact that the economic growth of the leading countries ceased to depend on the presence of colonies, that is, on direct access to the resource base.

The work focuses on the fact that the main task of modern wars is the complete subjugation of the opponent's political system to the aggressor, and not the seizure of national wealth, resources or territories. It was concluded that the consequence of such a confrontation is colossal, and sometimes complete, destruction of industry and infrastructure and numerous, deliberate victims among the civilian population. It is emphasized that the exclusion of war from the world political process as a mechanism of direct confrontation between the countries of the center and the semi-periphery gradually formed a persistent belief, the illusion that war is an extraordinary phenomenon, not characteristic of civilized countries. On the basis of the presented material, it was established that the main object of war today is the consciousness of the enemy, and the body becomes only a means. It is noted that in most cases, as many people are destroyed as it is necessary for those who remain alive to learn the so-called «lesson». Accordingly, it was noted that the psychological factor and information influence have become the basis of modern war.

Key words: impact of armed violence on citizens and society, modern war, political-economic, social, psychological consequences.

Сучасна війна четвертого покоління (4GW – The 4th Generation War) суттєво відрізняється від бінарної, тринітарної й тотальної війн. До її характерних особливостей належать відмова від використання зброї масового знищення, інтенсифікація саме вогневого протистояння, застосування високоточних технологій ураження, космічних та повітряних системи розвідки, автоматизованих систем бойового управління, поєднання прямих та непрямих, завуальованих дій, посилення інформаційного впливу на масову аудиторію. Відповідно, наслідки вказаного виду збройного насилля не є настільки очевидними, як у війнах попередньої формації. Однак без установлення та деталізації цих наслідків неможливо організувати ефективну оборону, у тому числі й від психологічного впливу супротивника, що сьогодні є актуальним завданням для нашої держави.

Уплив війни на різноманітні процеси в суспільстві намагалися розкрити ще мислителі стародавніх часів, зокрема античні філософи Геракліт, Демокрит, Платон та Аристотель, давньокитайський теоретик та полководець Сунь-цзи. У період Відродження та Просвітництва вплив війни аналізували Н. Макіавеллі, Дж. Локк, І. Кант та ін. Класиком світової військової науки вважається прусський воєнний теоретик К. фон Клаузевіц. Значу увагу вказаним проблемам приділяли французький соціолог Р. Арон та англійський історик А. Тойнбі, американський соціолог І. Валлерстайн. Серед сучасних вітчизняних науковців, роботи яких пов'язані з темою нашої розвідки, можна назвати: О. Феденко та В. Панасюка [1], І. Рущенко [2], В. Лавриненко та М. Логінова [3], І. Кононова [4]. Однак більшість із зазначених дослідників приділяли увагу теоретичному осмисленню феномена «війна», а його вплив на соціально-політичний, економічний процес та психологічний стан суспільства залишився недостатньо розробленим.

На нашу думку, детальний аналіз заявленої проблеми потребує розуміння основ та закономірностей функціонування сучасної світ-системи. Так, кон'юнктурна слабкість імперії Габсбургів зумовила її неспроможність побудувати державні структури, характерні для тодішньої світ-системи. Відсутність ефективного силового механізму панування над європейськими народами призвела до докорінних політичних змін у державних утвореннях вказаного регіону та стимулювала становлення кардинально іншого світового порядку – світ-економіки. Логіка функціонування політичних систем у нових умовах суттєво змінюється, основою тепер виступають механізми, характерні для ринкових відносин [5]. Проте вплив війни на соціально-політичні процеси не слабшає, а отримує нову логіку. Так, механізми світ-економіки пов'язані з необхідністю первинним накопиченням капіталу, завоюванням ресурсів та ринків збуту стимулювали появу колоніальних війн [6, с. 81].

Колоніальні завоювання призвели до поширення нових товарів у Європі, революції цін та безконфліктного становлення абсолютних монархій. У межах зазначеної форми правління було закладено основи нового економічного устрою, нові ідеали світосприйняття, що, урешті-решт, стало підвалинами подальших революційних рухів. Завершився процес становлення нової системи у Європі також через війни, Наполеонівські зокрема. На цей економічний складник війн Нового періоду звертає увагу й відомий французький історик М. Блок, який, характеризуючи юридичні та моральні мотиви війни, наголосив на економічному аспекті війни як на джерелі прибутку певних держав [7, с. 306].

Отже, політичні процеси в сучасній світ-системі суттєво переплітаються з економічними, зокрема її функціонування неодмінно передбачає формування держави-гегемона. І. Валлерстайн щодо цього зазначає: «Ідеальною ситуацією з погляду накопичення капіталу всередині системи як цілого є існування домінуючої держави, досить сильною для того, щоб визначати правила гри та стежити за тим, аби вони виконувалися до кінця. Коли суперництво в якості системної умови заміщується гегемонією, це не означає, що держава-гегемон (hegemonic power) може все. Проте це означає, що вона може перешкоджати змінам (порушенням) правил із боку інших» [8, с. 98].

Перетворення однієї з держав центру на гегемона, насамперед, передбачає її першість у конкурентному ринковому середовищі у виробничій, торговій та фінансовій сферах одночасно [9, с. 256–257]. Зазначена зверхність здобувається за рахунок того, що претендент довгий час не вкладає великі кошти в розбудову численної армії [8, с. 99]. Конкуренція за гегемонію завершується тоді, коли ці переваги одного з претендентів надають можливість зайняти йому привілейовану позицію, не пов'язану з ринковими механізмами в ядрі світ-системи. Передусім це відбувається під час глобального воєнного конфлікту. У контексті аналізованої проблеми важливо акцентувати на тому, що фінал боротьби за гегемонію завжди передбачає перемогу певної держави в тридцятирічній Світовій війні [9, с. 258].

I. Валлерстайн називає три світові війни, що відбулися за період існування сьогоденної капіталістичної світ-економіки. Перша – війна 1618–1648 рр., у межах якої після перемоги над імперією Габсбургів постала Голландська гегемонія. Друга – 1792–1815 рр. – пов'язана з наполеонівськими війнами, перемогою над Францією та становленням гегемонії Великобританії. Остання – характеризується як американо-германська війна 1914–1945 рр., наслідком якої була поява гегемонії США [9, с. 258]. Окрім того, дослідник зазначає, що «у всіх трьох випадках морська (авіаційна) міць долала сухопутну. І в кожному випадку сили, спрямовані на збереження базової структури капіталістичної світ-економіки, перемогли ті сили, що прагнули перетворити її на світ-імперію» [8, с. 99–100].

Відповідно, у період занепаду англійської гегемонії виокремилися два претенденти на це місце – Німеччина та США, а протистояння розгорнулося на тлі намагань перерозподілу світової колоніальної системи. У зв'язку з появою нових видів озброєння та технологій тридцятирічна американо-німецька війна, що, як правило, визначається Першою та Другою світовими, набула найбільш масштабного та загрозового характеру. Міжвоєнний період, що, згідно з I. Валлерстайном, не виокремлюється і є частиною фінальної стадії боротьби за гегемонію, цілком логічно характеризується політичною нестабільністю та нарощенням військової потужності держав. На думку С. Хантингтона, зазначене зводилося до чотирьох аспектів: кількісного (жива сила, зброя та ресурси), технічного (ефективність озброєння), організаційного (розгортання армій і бойовий дух військ) та соціоетального (здатність і готовність залучити збройні сили в різних ситуаціях) [3, с. 165–164].

Отже, тридцятирічна Світова війна 1914–1945 рр. та становлення гегемонії США мали певні глобальні соціально-економічні наслідки. Зокрема, представники Кембриджського університету виокремили три основні зміни. По-перше, економічне зростання західноєвропейських держав перестало залежати від наявності колоній. По-друге, у таких країнах поширюється тенденція до співробітництва як між собою, так і зі США, що заклало основу європейської інтеграції та співробітництва з країнами, які розвиваються в процесі деколонізації. По-третє, централізація влади під час війни навчила європейських лідерів використанню державних механізмів для регулювання ринкових відносин й запобігання кризі перевиробництва [10, с. 62–63].

Однак найбільш значним наслідком, який завжди супроводжує завершення глобальної війни та остаточне становлення нового гегемона, є перебудова згідно з його інтересами світової політичної системи [9, с. 435–436]. Після Другої світової війни цей процес був безпосередньо пов'язаний зі становленням ООН. Підкреслимо, що сучасні обмеження зовнішнього функціонування політичних систем вирішально вплинули на зміну сутнісних характеристик війни та її вплив на соціально-економічні та політичні процеси у світі. Зокрема, у повоєнний період основною формою аналізованого виду зовнішнього збройного насилля стає так звана конвенційна війна, що характеризується веденням бойових дій без порушень вимог, передбачених міжнародними угодами та конвенціями.

Так звана «конвенційна війна» передбачає відмову від застосування зброї масового знищення: ядерної, хімічної, бактеріологічної, а в процесі бойових дій інтенсифікується саме вогневе протистояння, застосовуються високоточні технології з ураження, засоби інформаційного забезпечення, космічні та повітряні системи розвідки, автоматизовані системи бойового управління. Відповідно до зазначених критеріїв, пройшла більшість локальних збройних конфліктів другої половини ХХ ст., тобто періоду, що набув ознак біполярного протистояння. Так, із 1946 до 2006 р. у світі відбулося 232 збройних конфлікти, і лише декілька з них, зокрема в Кореї, В'єтнамі, Афганістані, можна охарактеризувати як масштабну війну [11, с. 337]. За даними дослідницької програми Conflict Barometer, із 1945 до 2013 р. загальна кількість конфліктів у світі зросла з 83 до 414 відповідно [12]. Слід наголосити, що основна частина з їх кількості відбулася у периферійній зоні, а більше половини – уже після завершення «холодної війни».

На основі наведених тез маємо можливість зробити висновок, що встановлений після Другої світової війни міжнародний устрій, посилений військовим паритетом між США та СРСР, сприяв виключенню зі світового політичного процесу війни як механізму протистояння між країнами центру та напівпериферії. Описані процеси мали й глибокий психологічний ефект на населення країни зазначених регіонів.

Зокрема, склалося стійке переконання, що війна – це явище з минулого, щось неймовірне, екстраординарне, не характере для цивілізованих країн. На нашу думку, саме цим психологічним ефектом можна пояснити шок більшості громадян України в лютому 2022 р., хоча значна кількість маркерів підтверджували високу ймовірність повномасштабного вторгнення.

У контексті розкриття поставленої проблеми обов'язково слід урахувати, що одним із ключових наслідків вищезазначених конвенційних обмежень також виступило суттєве вдосконалення технологій ведення війни. Так, у зоні Перської затоки в 1991 р. було використано понад 100 нових видів зброї. Загалом операцію «Буря в пустелі» слід уважати докорінним переломом у військовій справі, під час якої класична війна перетворилася на високотехнологічну [1, с. 220].

Аналіз зазначених процесів дав змогу провідним західним ученим ще наприкінці ХХ ст. дійти висновку, що традиційні погляди на сутність, причини та наслідки війни є застарілими та неактуальними в «ядерну» епоху [13, с. 173]. Так, на радикальному зламі в історії сучасних збройних конфліктів наголошував військовий теоретик, професор Мартін ван Кревельд. Причину цих змін він убачав саме у винайденні ядерної зброї, яка стала чинником стримування могутніх держав у розв'язанні війни між собою [2, с. 15–16]. На його думку, ядерна зброя ліквідувала зв'язок між перемогою та поразкою. Це призвело до того, що в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. війни між державами, які мали таку зброю, уже не велися, а застосовувалися тільки до країн, у яких не було ядерної зброї [14].

Нова форма збройного насилля, за Кревельдом, – це моральна та фізична боротьба, яка ведеться за допомогою так званих «уроків». Головний об'єкт війни на сучасному етапі – свідомість супротивника, що абсолютно прогнозовано посилює психологічний вплив війни на індивідів. Зокрема, тіло стає, умовно кажучи, тільки засобом, а саме: вбивство ворогів дає «урок» усім іншим. У більшості випадків знищується стільки людей, скільки потрібно, щоб ті, які залишилися в живих, засвоїли «урок» [14].

Комплекс зазначених чинників стимулював під час «холодної війни» постійний технічний прогрес і появу високоточної зброї, застосованої США в Перській затоці, Югославії, Афганістані та Іраку. Військові дії в Югославії (1999 р.), на нашу думку, – яскрава демонстрація особливості війни нового покоління. Уже в перший період бойових дій були завдані удари по об'єктах ВПК та інфраструктури, зокрема по нафтопереробній промисловості, запасах палива, військових підрозділах і поліції, системі телерадіомовлення [15, с. 62]. Як наслідок, нафтопереробна промисловість була повністю знищена; окрім цього, було зруйновано 50% виробництва боеприпасів, 70% авіаційної промисловості, 40% танкової й автомобільної промисловості, 80% автомобільних і залізничних мостів, 70% доріг. Реальна загроза повного знищення інфраструктури держави змусила Югославію капітулювати [16, с. 5]. Відповідно, прямим економічним наслідком війни з використанням сучасної техніки є колосальна руйнація інфраструктури, що посилюється значною залежністю сьогоденішнього суспільства від об'єктів енергетичної, паливної, логістичної та комунікативної сфер.

Цілком зрозуміло, що фінансові можливості для розроблення й упровадження новітніх технологій у військовій сфері були наявні в країнах центру і насамперед у гегемона. Одночасно відбувалось усвідомлення країнами периферійної й напівпериферійної зон того, що запропонована їм концепція ліберальних реформ як механізму забезпечення економічного процвітання нездійсненна в межах їх розташування в сучасній світ-системі. Усе це зумовлювало загострення напруженості з країнами центру та спонукало до пошуку можливих варіантів протидії їхній військовій потужності.

Указані процеси призвели до докорінних змін у методах застосування збройного насилля. Так, починає використовуватися тактика швидких, короткострокових терористичних атак із великою кількістю жертв серед цивільних, головою метою яких є поширення страху та паніки серед населення. Отже, психологічний вплив у межах подібного збройного протистояння стає одним з основних. Окрім того, використання космічних технологій, крилатих ракет, авіації та флоту проти невеликих, мобільних загонів терористів не є ефективним. У подальшому нові принципи ведення війни поступово були засвоєні розвиненими країнами, що мають на озброєнні високоточну зброю. Така тактика значно здешевила ведення військових операцій та надала широкі можливості для маніпуляції громадською думкою. Ці тенденції стали основою чергової перебудови засобів реалізації війни [15, с. 62].

Ще в середині ХХ ст. відомий західний військовий теоретик Є. Месснер запропонував таке бачення змісту феномену та наслідків застосування сучасної війни: «Воюють універсально, користуючись усіма засобами руйнування; воюють регулярними військами, що позбулися військової монополії, та іррегулярною силою, що стала могутнім чинником війни; воюють партизанами, диверсантами, терористами, пропагандистами та саботажниками. Також воюють й іншою незвичайною зброєю, агресивно-дипломатією, нафтою-зброєю, зброєю-наркотиками, зброєю-промиванням мізків. Терор і партизанство – головна зброя у цій війні. Терор – це війна, це військова стратегія. Терор стає безмежним» [1, с. 220].

Щодо останньої тези слід зазначити, що сьогодні насилля у війнах досить часто спрямоване саме проти цивільного населення. За словами Мері Калдор, професора Лондонської школи економіки, у «нових війнах» порушення норм гуманності та прав людини є не побічними ефектами війни, а її центральним стрижнем. Понад 90% жертв – це цивільне населення, а кількість біженців і переміщених осіб із року в рік зростає. Кримінально-насильницька реальність сучасних війн стала важливою рисою збройного насилля нового типу [1, с. 227]. Виходячи із зазначеного підкреслимо, що сучасні війни мають надзвичайно потужний психологічний ефект. Сприяє цьому взаємозалежність двох чинників. З одного боку, сформована протягом другої половини ХХ ст. упевненість, що війна – це екстраординарне, не характерне для сьогодення явище. З іншого – посилення терору проти цивільного населення як характерна риса сучасного збройного насилля.

Деталізуючи економічні наслідки сучасних війн, наведемо тезу військового теоретика В. Сліпченко: «У збройній боротьбі майбутнього перемога може бути досягнута здебільшого лише за рахунок руйнування економічного потенціалу супротивника. До того ж якщо супротивник, який обороняється, опинився не готовим до війни майбутнього, а всю ставку, як і в минулому, зробив на свої сухопутні війська, то немає необхідності знищувати такі його збройні сили. Вони за винятком засобів удару у відповідь не є жодною загрозою для нападника й в умовах зруйнованої економіки приречені спочатку на втрату боєздатності, а потім і на повне знищення. У таких умовах неминуче занепаде й політичний устрій» [1, с. 220].

Посиліше зазначену вище тезу те, що сьогодні економічний складник, як правило, уже не є мотивом для розв'язання війни та, відповідно, немає жодних причин намагатися зберегти промисловість, ресурсну базу та інфраструктуру супротивника. При цьому війни стають усе більш ірраціональними, виникаючи на ґрунті релігії, культурних та етнічних відмінностей, націоналізму, історичної пам'яті, конфліктів минулого тощо, та часто самі є одночасно і засобом вирішення протиріч, і метою. Прямим доказом указанного є розв'язана путіним війна проти України, що фактично не має жодних економічних причин. Отже, на сучасному етапі докорінно змінився не лише характер, а й сама інструментальна сутність війни. Сьогодні метою їх розв'язання стає не захоплення національних багатств та ресурсів, поневолення народу або окупація чужих земель, а повне підпорядкування агресору політичної системи супротивника. Окрім того, сучасна війна характеризується постійно змінюваними формами політичного, дипломатичного, економічного та воєнного протистояння систем на геополітичному рівні.

Ураховуючи структурні змін сучасної війни та посилення психологічного тиску на населення абсолютно логічним є те, що сьогодні складником збройного насилля є застосування інформаційного впливу на масову аудиторію. Зазначене явище дістало назву інформаційної війни. Основний сутнісний зміст тут у тому, що предметом впливу в протиборстві є певні типи свідомості, які мають бути знищені, а носії цієї свідомості, навпаки, можуть бути збережені, якщо вони відмовляться від колишніх форм свідомості – предметів руйнування та ураження. На думку З. Бжезінського, інформаційна політика, яку повинна проводити кожна держава, є одним із трьох складників, що слугують запорукою могутності такої держави на міжнародній арені [17, с. 12].

Таким чином, деталізуючи політико-економічний, соціальний та психологічний вплив сучасної війни, обов'язково слід ураховувати закономірності функціонування світ-системи у цілому. Основним глобальним наслідком тридцятирічних світових війн за гегемонію є встановлення нового лідера та перебудова під його інтереси міжнародної системи. Так, остання з подібних війни (1914–1945 рр.) призвела до того, що економічне зростання провідних країн перестало залежати від наявності колоній, тобто від прямого доступу до ресурсної бази. Відповідно, основним завданням воєн сучасності стає повне підпорядкування агресору політичної системи опонента, а не захоплення національних багатств, ресурсів чи територій. Наслідком подібного протистояння є колосальна, а інколи повна руйнація промисловості й інфраструктури та численні навмисні жертви серед цивільного населення. Основний об'єкт війни сьогодні є свідомість супротивника, а тіло стає тільки засобом. У більшості випадків знищується стільки людей, скільки потрібно, щоб ті, які залишилися в живих, засвоїли так званий «урок». Відповідно, психологічний чинник та інформаційний вплив стали основною сучасної війни, на їх вивчення ми спрямуємо зусилля у подальших розвідках.

Література:

1. Феденко О.В., Панасюк В.В. Еволюція змісту сучасної війни. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 24. С. 219–230.
2. Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О.Г., 2015. 268 с.
3. Лавриненко В.М., Логінов М.М. Війна як суспільний феномен (філософсько-економічні виміри). *Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.* : матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 15–16 жовтня 2015 р. Київ, 2015. С. 163–167.

4. Кононов І.Ф. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viynu> (дата звернення: 23.04.2024).
5. Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System. *Review : A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. 1992. Vol. 15. № 4. P. 561–619.
6. Бадер А.В. Війна як чинник функціонування та зміни політичних систем. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. Вип. 19. С. 80–83.
7. Блок М. Феодальне суспільство Київ : Всесвіт, 2001. 528 с.
8. Wallerstein. The Inter-state Structure of the Modern World-system. Smith S., Booth K., Zalewski M., (eds.). *International Theory: Positivism and Beyond*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. P. 87–107.
9. Wallerstein I. *The Essential Wallerstein*. New York : The New Press, 2000. 471 p.
10. *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. Volume 2. 467 p.
11. Bader, A; Zhurba, I; Kladko, A; Demchenko, V; Rusanova, M. War in the practice of functioning of different types of political systems. *Amazonia Investiga*. 2023. Volume 12. Issue 64. P. 331–339.
12. Conflict Barometer 2013. № 02. 2014. URL: <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/index.html/> (date of access: 12.02.2023).
13. Грищенко Н.І., Мінчук Т.В. Проблема війни як соціально-політичного явища в умовах глобалізованого суспільства. *Молодий вчений*. 2014. № 5(08). Ч. 2. С. 172–174.
14. Martin van Creveld *The Rise and Decline of the State*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 439 p.
15. Бадер А.В. Трансформація засобів та форм реалізації збройного насилья у сучасному світі. *Грані*. 2016. № 10. С. 60–65.
16. Феденко О.В., Сальник Ю.П. Сучасні форми та способи збройної боротьби за досвідом локальних війн сучасності. *Військово-технічний збірник*. 2009. № 1. С. 3–11.
17. Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади / пер. з англ. Г. Лелів. Львів : Літопис, 2012. 168 с.